

ДОПОВІДІ НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: МОДЕРН ПОМІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА НЕРІВНІСТЮ» (30-31 ТРАВНЯ 2016 РОКУ)

УДК 316.42

УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН В ТЕОРЕТИЧНИХ КООРДИНАТАХ Ю. ГАБЕРМАСА

Злобіна О. Г.

Доктор соціологічних наук, професор,

зав.відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ

Стаття є спробою осмислити трансформації українського суспільства в координатах взаємовідносин між системою і життєвим світом, спираючись на аналітичну схему Габермаса із застосуванням її до аналізу конкретних життєвих практик. Сучасний стан українського суспільства характеризується змінами умов взаємодії між системою (економікою і державою) та життєвим світом (приватною та публічною сферами). В якості предмету аналізу виокремлено взаємодію клієнта бюрократичної суспільної системи і громадянина держави. Емпіричну базу дослідження становили результати комплексного дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб в 6 областях України, зокрема матеріали 6 фокус-групових дискусій з представниками групи вимушено переселених осіб та 12 експертних інтерв'ю з представниками місцевих органів влади у відповідних областях. На прикладі змін в аналізованій системі показано, що попри подібність відповідних систем у посткапіталістичному та пізньокapіталістичному суспільствах, пряма трансформація одного в інше неможлива. Відповідно народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Як наслідок система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує його вивільнення з-під власного диктату.

Статья является попыткой осмыслить трансформации украинского общества в координатах взаимоотношений между системой и жизненным миром, с опорой на аналитическую схему Габермаса, примененной к анализу конкретных жизненных практик. Современное состояние украинского общества характеризуется изменениями условий взаимодействия между системой (экономикой и государством) и жизненным миром (частной и публичной сферами). В качестве предмета анализа выделено взаимодействие клиента бюрократической общественной системы и гражданина государства. Эмпирическую базу составили результаты комплексного исследования обеспечения потребностей и соблюдения прав внутренне перемещенных лиц в 6 областях Украины, в частности материалы 6 фокус-групповых дискуссий с представителями группы вынужденно переселенных лиц и 12 экспертных интервью с представителями местных органов власти в соответствующих областях. На примере изменений в анализируемой системе показано, что при сходстве соответствующих систем в посткапиталистическом и позднекапиталистическом обществах, прямая трансформация одного в другое невозможно. Соответственно рождается гибридная система, в которой элементы социальной защиты сохраняются нормативно, но не могут быть обеспечены системой фактически. В результате система не может эффективно контролировать жизненный мир и фактически поощряет его высвобождения из-под собственного диктата.

The article is an attempt to understand the transformation of Ukrainian society in the coordinates of the relationship between system and life-world, relying on the analytical framework of Habermas, which is applied to the analysis of specific life practices. The current state of Ukrainian society is characterized by changes in the conditions of interaction between the system (the economy and the state) and the life-world (private and public spheres). As the subject of the analysis highlighted the interaction of customer bureaucratic public system and civil state. The empirical base made of a comprehensive study to ensure the needs and rights of internally displaced persons in six regions of Ukraine, in particular materials 6 focus group discussions with representatives of internally displaced persons and 12 expert interviews with representatives of

local authorities. Changes in the test system shows that in spite of the similarity of the relevant systems in the late capitalist and post-capitalist societies, the direct transformation of one into the other is impossible. Thus is born a hybrid system in which the social security elements are saved standard, but can not be provided factually system. As a result, the system can not effectively control the life-world and it actually encourages the release of his own dictation.

Ключові слова: система, життєвий світ, українське суспільство, роль клієнта, роль громадянина.

Тема соціальних трансформацій українського суспільства є центральною в соціологічному дискурсі вітчизняної соціології вже протягом багатьох років. Одним з ключових напрямів аналізу здійснюваних суспільних перетворень є поєднання дискурсу трансформацій з соціологічною рефлексією щодо модерну. Глибокі розвідки щодо застосовування сучасних метатеоретичних побудов до аналізу українського соціуму знаходимо в працях П.Кутуєва, В.Степаненко та ін.

Хоча теоретичний дискурс завжди сполучається з аналізом конкретних реалій суспільного життя, простежити втілення метатеоретичних конструктів в конкретних практиках досить складно. Не випадково ідеї одного з ключових сучасних теоретиків модерну Ю. Габермаса як правило залучаються соціологами лише у якості вихідної теоретичної схеми, без подальшої операціоналізації ключових теоретичних конструктів. Метою даної статті є спроба осмислити трансформації українського суспільства в координатах взаємовідносин між системою і життєвим світом, спираючись на аналітичну схему Габермаса із застосуванням її до аналізу конкретних життєвих практик [1].

Виходячи з теоретичної схеми суспільних формацій, яку запропонував Ю. Габермас, для нашого суспільства фактично мало що змінюється. Суспільства державного соціалізму, зважаючи на те, що в них існувало політико-егалітарне розпорядження засобами виробництва, Габермас відносив до посткапіталістичних класових суспільств, які поміщав в одну групу з пізньокapіталістичними.

Для обох типів суспільств характерною є з розвинена державна система соціального захисту, а отже справедливим є твердження Габермаса про компромісний характер такої держави, в якій змінюються умови чотирьох видів взаємодії між системою (економікою і державою) та життєвим світом (приватною та публічною сферами), навколо яких кристалізуються соціальні ролі найманого прицівника і споживача, клієнта бюрократичної суспільної системи і громадянина держави.

Пізній капіталізм використовує відносне розходження між системою та життєвим світом через зменшення напруги та ризиків, пов'язаних зі статусами робітників та службовців, завдяки створенню суб'єктивного відчуття захищеності на основі постійного підвищення життєвого рівня, хай і неоднорідного по соціальним прошаркам. Це значно зменшує конфліктність, ґрунтовану на нерівному розподілі. Між професійною роллю та роллю споживача встановлюється певна рівновага. Водночас така ж рівновага встановлюється і між роллю громадянина, яка фактично нейтралізується через те, що не передбачає реальної участі у процесі прийняття рішень, та роллю клієнта, яка штучно підсилюється. Як наслідок виникає поєднання лояльності з легітимністю.

Посткапіталізм досягає того ж результату іншими засобами. Захищеність працівника гарантується через створення суб'єктивного відчуття соціальної безпеки на основі стабільності балансу між роллю працівника та споживача в умовах штучно створюваного соціального вирівнювання. Рівновага між роллю громадянина та роллю клієнта досягається за допомогою штучного ототожнення цих позицій, оскільки громадянин позбавлений можливості поставити під сумнів легітимність влади, а клієнт, за визначенням є виразником лояльності.

У пізньокapіталістичному суспільстві клієнт фактично і є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави загального добробуту. Натомість у посткапіталістичному суспільстві він є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави соціальної рівності і справедливості.

Проблемність сучасного стану українського суспільства визначається тим, що воно втратило регулятивні механізми рівноваги, притаманні суспільству державного соціалізму, натомість механізми, що діють у пізньокapіталістичному суспільстві не можуть бути прямо запущені зсередини суспільства постсоціалістичного. Виникає питання, в який же спосіб взаємодіють сьогодні система і життєвий світ.

Теоретично за Габермасом «життєвий світ» виконує низку завдань, зокрема «встановлення групової солідарності» та виробництво особистісної ідентичності «соціально відповідальних акторів», які високо мотивовано виробляють і підтримують власний зв'язок з

суспільством [2]. Для українського соціуму, який тривалий час знаходився в стані переходу від постсоціалістичної до капіталістичної моделі, характерним було панування системної інтеграції над соціальною. Проте загострення суспільної кризи «запустило» в суспільстві процеси, які теоретично були прописані і самим Габермасом. Його теза про те, що міграції та війни пришвидшують розвиток, що призводить до формування повного громадянського статусу [3], добре підтверджується сплеском соціально інтегруючих практик взаємодопомоги, зокрема у формі зростання волонтерського руху та його соціальної підтримки. Результати численних досліджень засвідчують порушення рівноваги у парі громадянин-клієнт у бік акцентуації ролі громадянина. Водночас менша увага дослідників приділяється аналізу збоїв, які виникають у процесах системної інтеграції, яка втрачає важелі впливу, оскільки перестав задовольняти потреби клієнта.

Виходячи з наведеного вище міркування про особливу роль міграцій та війн, можна спробувати простежити як саме ці процеси трансформували взаємовідносини системи і життєвого світу на прикладі групи вимушено переселених осіб та спроб системи сформувати відповідну соціальну програму для створення умов соціального захисту нової групи клієнтів. Якщо подивитися на Карту внутрішньо переселених осіб, можна оцінити на лише масштаб проблеми, а й її загальноукраїнський характер. В шести областях кількість переселених наближається до 100000 осіб, немає жодної області, яка б не прийняла переселенців з Криму або Донбасу. При цьому життєвий світ більш ніж 1700000 людей був фактично зруйнований і постало питання їх реінтеграції в соціум. Як же зреагували на цю ситуацію життєвий світ і система.

Слід зазначити, що соціальна інтеграція відбувалася одразу досить активно. Гуманітарна допомога, їжа, предмети першої необхідності для ВПО поступали від благодійних організацій, волонтерів та самих місцевих жителів. Водночас реакція системи суттєво запізнювалася порівняно з реакцією життєвого світу.

Лише через 2 роки після початку вимушених переміщень система відреагувала у звичних параметрах системної інтеграції, прийнявши Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року [4]. Цей документ визначає головною метою системи розв'язання основних проблем переселених громадян та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві. При цьому Уряд налаштований сприяти як інтеграції

та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання, так і їх добровільному поверненню на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження). Водночас реальні кроки для забезпечення вирішення цієї мети передбачають поки що лише допомогу в забезпеченні створення належних умов для життєдіяльності та створення передумов для компенсації завданої переселеним особам майнової (матеріальної) та моральної шкоди. Тобто система не готова запропонувати клієнтам дієві заходи соціального захисту.

Спробуємо проаналізувати взаємини системи і життєвого світу на прикладі вирішенні цієї соціальної проблеми спираючись на дані одного з досліджень, присвячених оцінці забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб. Комплексна якісна методологія з застосуванням методів глибинних інтерв'ю, етнографічних досліджень, фокус-групових дискусій дозволяє порівнювати процеси системної та соціальної інтеграції.

Зважаючи на те, що представники місцевих владних структур уособлюють для переселених владу як таку і є реальними провідниками державної політики у цій сфері, у межах дослідження, були проведені експертні опитування державних службовців вищого та середнього обласного рівня, які одразу виявили низку проблем, «невидимих» на інших рівнях. Виявилось, що однією з ключових є проблема неефективності комунікації міської влади, як по горизонталі, так і по вертикалі. Причому очевидною була не лише відсутність комунікативної дії, а й відсутність комунікації як елемента забезпечення ефективності раціональної дії.

Показовим став вже той факт, що в ході організації дослідження важко було знайти експертів з боку влади, котрі володіли б повною інформацією про проблеми та наміри щодо ВПО в місті, області. Виявилася низка внутрішньосистемних проблем. Аналіз експертних опитувань засвідчив неефективність комунікації між регіональними і центральними органами влади. Головний запит з боку обласних та міських адміністрацій характеризувався очікуванням від центральних органів влади розробки стратегічного рішення проблеми ВПО, тобто прийняття Програми. Причому головним було очікування конкретних фінансових орієнтирів, без чого створення будь-яких обласних програм вважалося таким, що не має жодного сенсу. Оскільки фінансові орієнтири поки що так і залишаються не заданими, стан очікування постійно пролонгується і блокує активність органів влади на місцях.

Ще одним бажаним рішенням для місцевої влади було б створення державного органу, спеціально зосередженого на проблемах переселених. Саме він має забезпечувати координацію діяльності усіх інших державних структур відносно допомоги переселеним, розробляти надалі комплексні програми і здійснювати їх централізоване фінансування. Фактично представники навіть високих щаблів міської влади демонструють повну пасивність, залишаючи у зоні власної відповідальності лише реєстрацію переселених та виплату соціальної допомоги. Типовими проблемами, які виявило дослідження, були: 1 - ігнорування пропозицій з місць (відсутність будь-якої реакції); 2 - імітація реагування (листування по колу, коли відповідь на запит від структурного підрозділу регіонального органу влади до міністерства готує зрештою інший структурний підрозділ того ж регіонального органу влади); 3 - неефективність існуючих способів комунікації, відсутність трансляції з центру ефективних моделей, розроблених на місцях (засідання і наради, які не впливають на реальні практичні дії); 4 - надмірний контроль з боку центральних органів влади з ухилом у каральний бік замість допомоги у виправленні помилок (міністерські перевірки).

Проблеми було виявлено і в інших комунікативних зв'язках. Наприклад у взаємодії з міжнародними організаціями місцева влада демонструє завищені очікування, розглядаючи донорів не як допоміжний, а як центральний фінансовий механізм вирішення ключових проблем переселених. Регіональні органи влади бачать свою головну функцію переважно у розподіленні та контролі державних фінансових надходжень і формуванні списків під запит різних донорів щодо допомоги конкретним групам ВПО.

Дуже слабкою виявилася і горизонтальна комунікація між службами на рівні регіону. Виявилось, наприклад, що більшість тих ВПО хто працює, кому пропонували роботу, знаходили її самотужки, по об'явам в Інтернет і через знайомих, а не через Центр зайнятості. Показово, але успішні варіанти адаптації фіксуються у випадках якраз не надмірної/достатньої зовнішньої допомоги, а саме малої зовнішньої допомоги або відсутності такої взагалі.

Досить небезпечною виявилася значна розбіжність в оцінках комунікативних зв'язків у представників місцевої влади та ВПО. З точки зору влади стан інформування переселених в усіх регіонах практично оптимальний. При цьому головним інструментом інформування вважається сайт органу влади, а переселені сприймаються як активні користувачі. Крім того в якості каналу комунікації влада використовує об'яви на стендах в управліннях соціального захисту (волонтерських організацій). Таким чином у владній комунікації з переселеними

превалює пасивна модель інформування. Натомість фактично розповсюдження інформації між ВПО здійснюється лише завдяки активності самих же ВПО, які відвідуючи відповідні організації діляться потім отриманою інформацією із знайомими. Така модель інформування не забезпечує доведення інформації до безпосереднього споживача. Інформування також через засоби масової інформації здійснюється спорадично. Впровадження більш активних форм інформування (безкоштовні листівки, газети для ВПО) вважається непотрібним. При цьому найбільш проблемним моментом існуючої інформаційної стратегії в усіх регіонах є те, що частина ВПО, яка проживає у сільській місцевості або невеликих містечках фактично має надто обмежений доступ до інформації. Усі ці проблемні моменти, які у самооцінці владою комунікації з ВПО відсутні, насправді постійно озвучуються на фокус групах переселеними. Загальна інформація на сайтах служб обласних адміністрацій, міських соціальних служб, та в приміщеннях, на дошках оголошень оцінюється як недостатня, констатується, що не кожен ВПО може розібратися в суті повідомлень та зрозуміти наскільки інформація стосується саме його ситуації. До речі в останніх рекомендаціях УВКБ ООН Уряду наголошується, що мають бути активізовані інформаційні кампанії з наголосом на правах і обов'язках ВПО та пільгах, які їм надаються [5].

Показовим є також бачення кризь призму системи процесу інтеграції ВПО. Він вважається природним і таким, що не потребує додаткових втручань. Роль місцевих органів влади полягає у тому, щоб забезпечувати клієнтські потреби. Як зазначалося в одному з експертних інтерв'ю: «створюються усі умови для того, щоб люди могли нормально інтегруватися в суспільство, надаються їм можливості, усілякі програми стосовно працевлаштування та перекваліфікації і навчання, отримання нової професії, і на розвиток власного бізнесу виділяються кошти. І так далі, і тому подібне. Такі питання реалізуються». Парадокс полягає в тому, що в усіх регіонах представники органів влади прогнозують значний відсоток неповоротності переселенців, і водночас не готові сприймати їх як частину вже власного населення.

Існують дві точки зору на способи інтеграції – через розчинення і через виокремлення. Розчинення передбачає посилення клієнтської ролі, виокремлення – посилення ролі громадянина.

Прикладом стимуляції розчинення є існуюча на сьогодні стратегія сприяння вирішенню проблем фінансового стану ВПО. Всі існуючі програми – разового характеру, вони тимчасово спасають ситуацію але глобально, не є вирішенням і навіть по оцінках самих ВПО провокують споживацтво серед ВПО.

Показово, що представники системи досить чітко прив'язують процеси асиміляції з соціальною інтеграцією. Як зазначалося в одному з інтерв'ю – «люди асимілювалися, питання вирішення якихось проблем вийшло вже на побутовий рівень – це сусід, йому слід допомогти».

Загалом на рівні системи соціальна інтеграція вважається досить успішною, заперечуються будь-які прояви дискримінації, зокрема при наймі житла або прийомі на роботу. Система фактично неспроможна здійснювати у цих сферах задоволення потреб клієнтів і «виводить» їх у життєвий світ. Відповідальність за працевлаштування покладається переважно на самих ВПО – «хто хоче працювати, той знайде роботу, а хто не хоче, той не знайде». Водночас відхід від ролі клієнта досить складний, про що свідчить низький рівень реалізації права на працевлаштування. З одного боку, очікування щодо допомоги з боку владних структур дуже незначні, тому до них мало звертаються. З іншого, ті, хто звернувся до органів служби зайнятості, а це приблизно третина учасників фокус-групових дискусій, зазначили, що в результаті такого звернення роботи практично ніхто не знайшов. Найчастіше робота, яку пропонує державна служба зайнятості або не відповідає кваліфікації ВПО, або запиту по заробітній платі.

Аналогічним чином, головним суб'єктом, відповідальним за розміщення ВПО, стають самі ВПО. Після виходу постанови про надання адресної допомоги на оплату житлово-комунальних послуг ситуація набула офіційного закріплення, оскільки тепер органи соціального захисту констатують, що переселенці «фактично мають собі просто щось знайти за цю суму, щоб безкоштовно жити».

Отже, дані дають підстави зробити припущення, що в сучасних умовах система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує зростання громадянської активності. Одним з ключових моментів сучасної соціальної ситуації в українському суспільстві є суттєва деформація системної інтеграції. Зростання ролі громадянського суспільства є безумовно позитивним чинником, але його діяльність не може компенсувати системні збої. На прикладі групи ВПО добре видно, що системна підтримка великою мірою забезпечується зовнішніми системними інтеграторами через дію міжнародних організацій. Водночас цей приклад наочно демонструє слабкість системи, що створює, на

нашу думку головні суспільні ризики. Існуюча система, переживає величезні внутрішні потрясіння і намагається стабілізувати ситуацію, гальмуючи соціальні зміни.

Повертаючись до теоретичної схеми Габермаса, можна зробити висновок, що попри подібність систем взаємодії у посткапіталістичному та пізньокapіталістичному суспільствах, пряма трансформація одного в інше неможлива. Відповідно народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Свідченням цього є порушення рівноваги у системі клієнт – громадянин, які фіксуються зараз в українському суспільстві. На відміну від системи пізнього капіталізму, в якій конфлікти виникають насамперед там, де роль клієнта змінює соціальний контекст життя через асиміляцію його з системно інтегрованими сферами дії, український модерн демонструє зворотний процес, стимулюючи повернення клієнта у життєвий світ і розширене відтворення «соціально відповідальних акторів».

Література:

1. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Юрген Хабермас // Thesis. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С.123-136
2. Habermas J. Theory of Communicative Action. Vol. 1. Boston: Beacon Press, 1984-87. – 562 p.
3. Хабермас Ю. Что такое "политическое". Рациональный смысл сомнительного наследия политической теории / Юрген Хабермас/ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe>
4. Об утверждении Комплексной государственной программы по поддержке, социальной адаптации и реинтеграции граждан Украины, переселившихся со временно оккупированной территории Украины и районов проведения антитеррористической операции в другие регионы Украины, на период до 2017 года. КМ Украины Постановление КМ, Программа от 16.12.2015 № 1094 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP151094.html
5. Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН). Февраль 2016 г. Ключевые сообщения о внутреннем перемещении в Украине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/2016_02_UNHCR%20KEY%20MESSAGES%20N%20INTERNAL%20DISPLACEMENT%20IN%20UKRAINE%20-%20Rus.pdf
6. Кутуєв П. В. Від євроцентричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш.Ейзенштадта / П. Кутуєв, О. Якубін, Д.Макаренко, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : Науково-теоретичний часопис. – 2016. – № 3. – С. 38-61.
7. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.